З пожовклого фото самовпевнено дивився чоловік років двадцяти восьми, в гестапівській формі. Рудольф закрив долонею форму. Тепер йому здавалося, що дивиться в люстро. Вони з чоловіком схожі, як два рисових зернятка. Мати казала, що він не повернувся з війни. Багато батьків не повернулося з війни... Рудольф боявся прибрати долоню з форми. Дивно: одне лице, тільки на фотокартці воно мужніше, ні, зліше. Мабуть, через очі — сірі, аж безбарвні. "Хіба ти теж був із тими?" Не хочеться вірити, що Франц, його батько, міг чинити злочин. Ні, його примусили. Тоді всіх примушували...

Кроки в коридорі. Рудольф закрив шухляду. Йому здалося, що Франц в останню мить посміхнувся. То була прикра посмішка: мовляв, батька рідного цураєшся... Не цурайся, я за себе вже відповів. "Так, я не відповідатиму за тебе. Але ж пам’ять... Вона втисне мене в цю гестапівську оболонку, і я буду тобою. Треба ж таке, щоб саме твій син став поновлювачем пам’яті, замість того щоб бути її гробарем".

Стулки дверей м’яко ковзнули в стіну.

— Ходімо... — почулося з коридора. — Шеф уже повернувся.

В дверях стояв Арсен. Рудольф повів відсутнім поглядом по його гандрабастій статурі.

— Ходімо, бо й цього разу проґавимо.

У Арсена смагляве обличчя. Під крутим чолом глибокі чорні очі. Рудольф підвівся; він побачив, що його колега тримає якийсь журнал.

Професор Кіпер сидів біля письмового столу, на якому, крім гори паперу та книжок, стояв кінопроектор, націлений об’єктивом у стіну. Професор міг переглядати звіти, не підводячись із високого крісла, яке нагадувало трон.

— Буна дзіо! — привітались вони, наблизившись до столу.

Професор кивнув, від чого копиця шпакуватого волосся розпушилася, стала ще більшою.

— Сідайте. Що нового?

— Ви ще не передумали, шефе? — запитав Арсен.

— Ні.

— Чому?

— Не бажаю ризикувати.

— Ви нічим не ризикуєте, шефе. Такі досліди вже ставилися багато разів. Жодного нещасного випадку...

— І все ж не можу дозволити вам ці досліди. Я відповідаю за ваше життя не тільки перед вашими батьками та своєю совістю, але й перед вашими державами. — Він говорив не поспішаючи, вагомо, ніби складальник у друкарні — "набирав" кожне слово.

Очі Рудольфа неначе розширились і тепер сталево поблискували.

— Ми працюємо у вас десять років, — почав він.

— ...працюєте зі мною... — виправив професор.

— Добре. Ми працюємо з вами десять років. Ми звикли вважати вас патріотом інституту...

— Зараз уже не вважаєте? — карі очі затлілись цікавістю, крізь яку пробивались іскринки іронії.

Арсен нерішуче м’яв у руках журнал.

— Ось, — почав він раптом гортати сторінки. — Ось. Датчани вже провели такі експерименти над поновленням власної пам’яті людини. Двома-трьома роками вони мають намір приступити до поновлення спадкової пам’яті. Датчани, шефе, а не ми — міжнародний інститут біоніки.

— Дайте-но, — простягнув руку професор. Він поринув у читання. Лице з різкими, неначе тесаними, рисами було ніби сонним. "Кажуть, цей молдаванин знає до двадцяти мов, — міркував Рудольф. — Цікаво, яка ємкість пам’яті такої людини? Либонь, максимальна — 1013 біт..." Він подумав іще, що шеф із Арсеном чимось схожі, антропологічно схожі, обоє мають широкочолі голови, і в темних очах обох, мабуть, більше ліричного, ніж раціонального.

Нарешті професор випростався в кріслі, поклав руки на поруччя. Стаття, напевне, справила на нього враження, бо обличчя вже не холодило байдужістю.

— Ви знаєте, де я був останніми днями? На симпозіумі. Я не міг іще вам розповісти... Відомий вам Макс Брайт зараз проводить своє дозвілля у лікарні. Експериментував з власною пам’яттю. Щось, кажуть, не врахував під час експерименту.

Макс Брайт. Рудольф зустрічався з ним кілька разів. Приємний чоловік. У свої двадцять сім він уже був відомий усьому науковому світові.

— Шкода Брайта, — сказав Арсен. — У якому він стані?

— Кажуть, збожеволів.

— Ну що ж, це ще одна з тих офір... — почав було Рудольф.

— ...яких вимагає наука? — продовжив шеф. — До біса тоді науку, коли вона така кровожерна.

— Але ж у датчан експеримент удався, — Арсен до професора. — Чому у нас мусить бути гіршим?

— Датчанам удався, американцям-ні. П’ятдесят відсотків ризику. Чи не забагато?

— Ніякого ризику, — сказав Рудольф. — Все передбачено. Ми маємо більші можливості, ніж американці й датчани. І ті, й ті користувалися примітивною технікою.

Професор Кіпер усміхнувся. Він теж був таким... Коли вже щось забандюриться, то хай там що, — свого доможеться. Колеги з академії недолюблювали його. Недолюблювали, проте керувати відділом біоніки в міжнародний інститут послали саме його, тридцятип’ятирічного професора Кіпера. А може, того й спровадили, що недолюблювали?

Рудольфові спало на думку, що посмішка у професора перчена. Недарма Кіпер у перекладі з молдавської — перець. Шеф усе ще посміхався, ніби забув закрити рота, в якому біліли міцні, трохи рідкуваті зуби.

— Гаразд, хлопці... Йдіть, готуйте свої експерименти. Але не забувайте про випадок з Брайтом. До речі, — професорів голос наздогнав їх коло дверей, — хто з вас буде першим?

— Жеребок покаже, — обернувся Арсен.

Низький коридор заливало мертвотним світлом неонових ламп. Він нагадував затоплений тунель.

— Як ти гадаєш, від чого збожеволів Брайт? — запитав Арсен у Рудольфа.

Той мовчки йшов, щось обмірковуючи, здавалося, не чує.

— Либонь, не розрахував частоти сигналів — імпульсів, і замість того, щоб дати розкладатися білкові, сталося навпаки — синтез білка і РНК. Тобто надшвидке запам’ятовування всіх дрібниць. Коли так, Брайт довго не проживе, — промовив Арсен.

Вони зайшли в кабіну ліфта.

— Скільки років було Брайтові, коли він потрапив до тієї горезвісної каральної експедиції у В’єтнамі? — запитав Рудольф.

— Вісімнадцять-дев’ятнадцять... Ти гадаєш, що?..

— Хтозна... — Рудольф натис кнопку. Ліфт поволі почав долати поверхи.

Після сніданку намагалися говорити й думати про щось інше, але почуття й уява кожного були напружені, як перед вироком. Навіть легке клацання, яке вряди-годи долинало з автоматичного реєстратора біострумів, викликало здригання. Тут усе зроблено їхніми руками: від блоків-схем, що мигтять індикаторами, до звичайного гвинтового крісла, схожого на те, що в стоматологічних лікарнях. Десять років... Вони в своєму пошуку пішли далі американців і датчан: відкрили код спадкової пам’яті.

Рудольф дивився у вікно. Вулиці не бачив — вона далеко внизу. Неба теж не бачив — воно далеко вгорі. Навпроти одноманітні вікна сусідніх кам’яниць.

Арсенові ніби байдуже. Жодних ознак хвилювань, тільки на скроні — там, де вживлятиметься електрод, забився під шкірою живчик. Ось він узяв недопалок сигари, який тлів на краю попільнички-раковини, поволі затягнувся...

Вони першими знайшли ключ до лабіринту спадкової пам’яті. А сьогодні зайдуть у нього, аби скласти карту того лабіринту й віддати її людям. Людина, користуючись їхньою схемою, сходитиме до глибочезного архіву своєї пам’яті, як у підземні сховища картинних галерей — чим глибше, тим цікавіше.

І все ж Арсен хвилювався. Смаглява шкіра неначе пожовкла, стала схожою на старий пергамент.

"Цікаво, хто ж із нас першим подав думку про спадковість пам’яті?" — намагався пригадати Рудольф. Та це не просто. Протягом десяти років вони були одним цілим. Двома півкулями одного мозку. Чи запам’ятаєш, яка ідея кому належала? А ідея таки добра. Без неї не розшифрувати коду пам’яті. Вони б досі крутилися навколо ДНК — цього носія інформації спадковості. Син схожий на батька. Нічого дивного. Батьківська клітина вже містила в собі наказ, як розвиватися дитині. Але клітина, крім елементарного наказу про розвиток, містила ще закодовану в молекулах РНК частину батькової, дідової, прадідової пам’яті. Пам’ять передається у спадок. Треба лише знайти і потормошити архіви пам’яті, щоб вони почали розкручуватись безконечною стрічкою споминів. Пам’ять... Чи не той це суддя, який нещадно виставить перед людиною всі її вчинки, вчинки батька, діда, прадіда? Діти не відповідають за вчинки батьків — такий закон суспільства. Чи визнає цей закон людська пам’ять?

Рудольф утупився в одне із вікон, ніби в ньому мусила з’явитися відповідь. Здалося навіть, що в сірій віконниці проступають якісь літери: "Чи слід боятись минулого? Минуле — мрець. Хіба здатен мрець вплинути на твоє життя? Ні, шкоди слід чекати лише від майбутнього". Чому ж тоді так неспокійно на душі? Так моторошно? Либонь, не чисте твоє сумління? Рудольф наморщив лоба, щось пригадуючи... Школа, далі школа-інтернат для обдарованих дітей, потім інститут біоніки, нарешті — дослідницький сектор інституту, де й познайомився з Арсеном. Він ретельно перебрав кожен місяць свого життя. Ні, його не мусить гризти сумління. Він був чесним до своїх друзів І до рідних. Але ж чому гризе неспокій?

— Слухай, цей Макс Брайт... Він довго пробув у каральній експедиції? — запитав Рудольф.

— Ти теж думаєш про Брайта? — Арсен загасив сигару об край попільнички. — Десь із рік... Пам’ятаєш симпозіум у Києві? Ми з Брайтом провели там кілька днів. Я був його гідом. Макс багато розповідав про себе... Я знаю, що він у ресторанах замовляв собі по два омлети і зовсім не вживав пива, знаю, що йому подобаються чорняві дівчата. Макс обминав мовчанкою тільки одну тему — коли розмова заходила про його службу у в’єтнамських джунглях. Він тоді ставав замкнутим, як на допиті.

Рудольф зиркнув на годинника. За десять хвилин прийде хірург.

Арсен пересів у гвинтове крісло, заплющив очі. Думав, що їхній винахід допоможе людині користуватися не тільки власним досвідом, а й досвідом цілих поколінь. Мабуть, людина стане набагато розумнішою. Вона зможе реалізувати ті думки, які роїлися у головах її пращурів. Адже за сучасного наукового прогресу це буде простіше. Та чи одного лише позитивного слід чекати від їхнього винаходу?..

...Хірург так удало вживив подразники, що не знадобилося навіть робити пов’язки. Два тоненьких дротики-подразники тягнуться від скронь до круглого блока над головою. Арсен розплющив повіки. Перед ним сірі Рудольфові очі, насторожені й уважні. Спокійний Рудольфів голос:

— Тобі зараз добре?

— Так... Починай. — Від поруху губ закололо в скронях.

Рудольф почав умикати апаратуру. Нараз почулося гучне клацання лічильників, зеленаво замигтіли екрани осцилографів. Рудольфові здалося, що кімната повниться нетерпінням. Як би йому хотілося бути на місці Арсена, щоб швидше позбутися цього гнітючого очікування. Але жеребок першості випав Арсенові, Зараз він відкинувся з заплющеними очима на спинку крісла, ніби неживий. Спало на думку, що вони схожі на двох людей, один із яких, узявши кінець мотузки, ввійде зараз у катакомби, а інший чекатиме його коло входу, розмотуючи клубок.

— Давай, — ледь чутно Арсенів голос.

Рудольф уклав у його простягнуту правицю регулятор подразника, аби Арсен сам міг подавати біоструми на півкулі мозку, і з цього моменту відчув, що його колега зник у підземеллі. Які несподіванки підстерігатимуть його за кожним рогом лабіринту?

Заплющені очі. Думка швидко біжить повз якісь події — не розібрати які. Неначе кіномеханік дав стрічці велику швидкість — на екрані лише миготіння. Несподівано миготіння обірвалося... Хоч повіки й стулені, Арсен чітко бачить їхню кімнату. Він під впливом сильного почуття радості. В руці — перфокарта. Навпроти Рудольфове обличчя — теж радісне. Рудольф носив тоді борідку, цупку руду борідку, яка нагадувала щітку. Знову миготіння. Думка ледь устигає за пам’яттю. Він щойно побачив те, що було рік тому, коли вони розшифрували код

спадкової пам’яті. Отже пам’ять фіксує події значимі, пов’язані із сильним моральним струсом. Все інше лишається непомітними подряпинами на склі, порожніми кадрами на кінострічці. Ці кадри проносяться із шаленою швидкістю... Стоп. Він серед розбурханого моря. Почуття розгубленості й страху. Попереду — п’ятиметровий вал із білим гребенем на вершині, позаду — гострі прибережні скелі. Ось вал перетворюється на пащеку велетенської акули, яка, бризкаючи піною, люто несеться на нього... "Пірнай!" — закричав собі й зник під водою. Його закрутило у вирі, вдарило об скелю, потім страшенна сила потягла знов у море, обертаючи, мов тріску. Моторошне відчуття, коли покидають сили. Руки й ноги полощуться у воді, наче канати. А он — новий вал... На мить побачив строкатий пляж, прикуті до себе сотні пар очей, та ніхто не наважиться кинути виклик морю. Хай краще один гине, аніж двоє. А вал наближається, підминаючи дрібні хвилі, і вже немає сили, здатної врятувати від цього страхіття. "Пірнай!" Голос Рудольфа зовсім близько. Ледь устиг вхопити повітря. Його плечі стисли міцні руки. Обох підхопило, закрутило навколо гострої брили, що випиналася коло берега. Рудольф ухопився однією рукою за камінь, притяг і його і вже не випускав, доки не відхлинула вода. Потім вони, хитаючись, побрели до берега. Море жбурляло піною, але було безсиле щось удіяти. Воно лютувало, бо проґавило свою жертву. Страшенна втома. Тремтячими ногами він зробив кілька кроків і впав на суху гальку. Здавалося, море вичавило із м’язів усю силу. Рудольф теж лежить поряд, важко дихає. Із саден сочиться кров. Несподіване почуття вдячності витискає недавній страх, утому... Знову замиготіли якісь незначні події. Думка аналізує щойно пережите. Це було щось із п’ять років тому. Вони з Рудольфом відпочивали в інститутському пансіонаті на березі Андріатичного моря. Того дня море хвилювалося ще зранку. До обіду шторм сягав шести балів. Жоден пляжник не ризикував купатися. Він стояв біля берега, не міг відірвати очей від знавіснілої стихії. Море хизувалося могуттю, ніби знущалося з людини, в очах якої палахкотіла рішучість. І людину охопив дивний шал завзяття. Арсен стрибнув, як тільки відкотився черговий вал. Його жбурляло з гребеня на гребінь, але він, сповнений свіжих сил, тільки реготав у обличчя зухвальцю-велетню. А той знав свою справу, непомітно відносив його до бескеття. І якби не

Рудольф, що спостерігав із берега... Арсен відчув страшенну втому, ніби сталося те з ним не п’ять років, а лише хвилину тому. Море вичавило з м’язів усю силу й натомість влило нидіючий біль. А стрічка споминів усе розкручується й розкручується, чимдалі хутчіш, немов хтось умисне наддає швидкості. Раптом... Пахне нехворощ. Поки ще нічого не видно, тільки ніздрі лоскоче гіркуватий запах. Незвична легкість у тілі. Він купає свою долоню у волоссі дівчини. Воно ллється крізь пальці прохолодним чорним леготом. Руки дівчини обвивають його шию... "Ти писатимеш, любий?" — Її голос мрійливий і пристрасний, немов прадавня казка. "Писатиму". Молодик, як перехилений ківш, обливає пагорб і річку медвяним світлом, краплини того світла мерехтять зірками на чорному тлі безкраю. Все гіркіше пахне нехворощ. Дівочі коси теж пахнуть нехворощю. В траві тріщить коник, десь зовсім близько, біля самої голови, можливо, навіть сховався в довгому волоссі... Чому все так поспіхом проноситься? Хіба не йшли потім на світанку додому, хіба не клялися в коханні? Хіба не було тих діамантів-сльозин на її смаглявому личку, там, в аеропорту? Яка жорстока думка? Вона, мов прес, вичавлює крізь решето часу всю воду подій, аж до сухого спомину. Йому було тоді двадцять один, їй — вісімнадцять. Вони листувалися два роки. Потім листи від неї стали надходити рідше. Згодом і зовсім припинились. Та й він усе рідше згадував своє перше кохання...

В пам’яті миготять інші події, аж тріщить голова від них. Слід би припинити дослід. Варто лише клацнути тумблером. Але ні, він сидітиме, доки вистачить сили. Треба тільки взяти себе в руки, не переживати так кожну подію...

Рудольф нервово походжає по кімнаті. Уже година, як Арсен здригається, шарпається в кріслі, але повік, під якими швидко-швидко бігають очі, не розплющує. На лиці щохвилини новий маскарон: то перекошений від жаху, то блідий від утоми, то натхненний, то пристрасний. Чи довго здатна людина витримати таку гаму почуттів? Рудольф сів, поклав руки на стіл. Волохаті, в ластовинні руки, краще б їх ховати в рукави. Та то давня, ще школярська, звичка ходити з підсуканими рукавами. Висунув шухляду. До рук ніби прилипло батькове

фото. "Франц, що ти накоїв там? — питає, ніби це він батько того молодого чоловіка, що на фото, а не навпаки... — Невже ти був здатний на зле? У тебе ж самовпевнене лице бюргера, який випадково натяг гестапівську форму... Тобі її дали сфотографуватись, адже так, Франц? Потім ти знову одягнув свого сірого костюма й пішов до контори, що на Олександерплац, де ти працював бухгалтером. Ну скажи, що це не так, Франце... І ніяких злочинів ти не чинив...

Тільки бентежить мене твоя усмішка. Це посмішка виконавця, а не творця. І в очах твоїх сталево блищать багнети тевтонця. Хіба тоді не думали, лише виконували?"

...Довкола чорна земля, без жодної рослини. Сутінки. На весь обрій червоно-чорна куля. Вона бубнявіє, бубнявіє, ось-ось трісне. Арсена охоплює нелюдський жах. Падає на землю, головою до кулі. Він мало не зривається з крісла. Але чому все — як у науковому фільмі? Хіба ядерна реакція протікає так уповільнено? Куля не поспішає, немовби боїться розірватися раніше, ніж він сповниться жахом... Це був страшний сон, який снився колись у дитинстві. Від того сну пробудив материн голос: "Арсенику, проспиш до школи. Вставай, вставай, любий". Біля ліжка на килимку вигравав сонячний зайчик... Якусь мить повзли малорозбірливі кадри. Арсен розслабив м’язи, намагаючись використати прогалини в пам’яті для перепочинку. Але що це? Він бачить те, чого з ним ніколи не бувало. Це проявляється батькова пам’ять. Він уже не Арсен. Усе тіло шпигає, немовби в нього вп’явся рій розлючених ос. Ага... Він розвантажує вагон із сіллю. Їх чоловік із двадцять, у смугастих робах. Дрібні кристалики з лантухів сиплються на вологе від поту тіло. Нещадно смалить сонце. На пероні походжають есесівці. Під вагоном важко дихають відгодовані вівчарки — язики, мов полум’я. Нарешті останній лантух. На пероні у піддашші їх велика купа. Зверху накинули брезент. Есесівці наказують підмести вагони. Ось-ось не витримає, впаде. Тоді кінець. Смугасті роби його відштовхнули, показали, аби він краще вкутав брезентом сіль. Вони розуміють, що він звалиться, як тільки почне дряпатись у вагон... "Льоз, льоз! Давай, давай!" — покрикують есесівці. Хіба німецька мова така гидка? Але ж він колись,

читаючи "Лісового царя" Гете, плакав. Ні, мабуть, усяка мова погана, коли вона в устах ката. Йому наказали теж лізти у вагон. Коли б не руки, що протягнулись до нього із отвору, упав би до самої морди вівчарки. З грюкотом зачинились двері, вагон шарпнуло, поїзд почав набирати швидкість. А тіло страшенно щемить; від того щему ось-ось зникне свідомість. Частіше постукують колеса. Стало ніби прохолодніше. Чується грюкіт засувів, іржаве рипіння завіс. На обрії палаюча куля сонця. Ось-ось вкотиться у вагон. "Вег!" Сонце заступив білявий хлопчисько в гестапівській формі — автомат напоготові. Позіскакували на гравійний настил. Віддалік ліс підйомних кранів, а далі — море. Що може бути краще від призахідного сонця та синього моря?.. Але все воно по той бік колючого дроту. На вежах кулеметники. Вони вартують море і сонце. Він сів на купу вугілля. "Штеен ауф!" — гаркнуло поряд. Посхоплювались. Від воріт ішов, ні, чавив землю ногами, кремезний військовий. Арсен шарпнувся в кріслі. То Рудольфів батько. Кілька днів тому Арсен поліз до шухляди свого колеги по олівці й там побачив фотокартку чоловіка в гестапівській формі. Щелепасте лице, зубам ніби тісно в роті. Під веснянкуватим лобом сталево-сірі очі. А посмішка... Що на фотокартці, що зараз. Напевне, так посміхається кобра, коли бачить, що здобич не втече. На звороті було написано від руки готичними літерами "Франц Мурке, 1943 рік". Арсен тоді ні про що не розпитував Рудольфа. Він знав: тому це боляче.

Гестапівець сильно калічив слова, пояснюючи, що їм належить завантажити вугіллям судно. З підсуканих рукавів витиналися кощаві, вкриті рудим волоссям руки. Це руки Франца Мурке. Це Рудольфові руки. Десятьох залишили біля вагонів, решту — його теж — повели в порт. Знову нічого не видно, перед очима жовті кола...

Рудольф занепокоєно поглядає на годинника. Годинник Арсен привіз із України й подарував йому на день народження. Плаский золотий прилад — його ремінець стискає зараз зап’ястя, немов джгутом. Дріботіння секундної стрілки — то кроки в майбутнє. Швидкі кроки... А колись же визначали час по сонцю, у Японії — навіть по запаху квітів. Либонь, мине ще з півсторіччя, й на годинниках зникнуть обидві

великі стрілки. Люди вимірятимуть час секундами. Як на таку ощадність, людина встигне озиратися і в минуле. Вони з Арсеном одні з перших, хто почав це робити. Правда, Рудольф знає ситих наставників, які радять не порпатися у "перетлілому мотлосі минулого", старанно ховаючи той "мотлох" од свіжого погляду. Так убивця ховає заплямований чорною кров’ю халат.

Та чи вільний він, Рудольф від докорів сумління за свого батька... Сусідка, Фрау Ельза, казала, що його батько був справжнім німцем і що він мусить тим пишатись. Але ж на батькові гестапівська форма. До того ж маленька Лізхен, із якою він ділився в школі сніданками, якось сказала: твій батько був жорстокою людиною. Вона те почула від своїх рідних. Непомітно спливли шкільні й інститутські роки. За науками він не встигав думати про минуле. Та й навіщо? Рудольфові завжди втовкмачували, що він учений і мусить думати лише про сьогодення. А про минуле й майбутнє за нього думатимуть наставники. Але ж перед його особистим сумлінням наставникам не відповідати. Рудольфові здалося раптом, ніби в кімнаті задушливе повітря. Він з грюкотом розчахнув кватирку.

Арсен сидить блідий, ні кровинки червоної в обличчі.

...Раптом сильний згук пароплава. Під ногами палуба. Глибочезний трюм напівзасипаний вугіллям. По вузькоколійці прямо до трюму котиться вагонетка. Зараз треба її перекидати, а в нього немає сили. За ним уже давно стежить рудий гестапівець. На щелепастому лиці ніби приклеєна все та ж гадюча посмішка. І рука весь час на кобурі. Вагонетка ткнулася в стояки, зупинилась. Він узявся тиснути важіль, силкуючись висипати вугілля в трюм. Але марно. Важіль здається незрушним. Іще одна спроба, та пальці самі розтуляються, він мало не зірвався в трюм. Гестапівець витяг пістолет. Напружив останні сили, ні, то вже не сили, то він наліг на важіль грудьми, нависши над трюмом. Вагонетка перекинулась швидко. Відчув, як летить разом із купою вугілля. З палуби долинув регіт. Веселий регіт... Втратив свідомість. Пам’яті не стало.

Арсен сидів із заплющеними очима. Тіло горить від солі й утоми, ніби все те сталося саме з ним. Треба виключити тумблер. Але в пальцях не вистачає сили.

...Раптом знову замиготіло перед очима. Тіло ломить, як у ревматика. Він лежить на вугіллі під самою стелею. Його таки не дали засипати. Хлопці, котрі працювали в трюмі, піднімали його все вище й вище на вугілля. Люк ще не закрили. На палубі голоси. Він підвівся, визирнув. Прямо перед очима — ялові черевики рудого гестапівця. Міцні черевики з високими кованими підборами зроблені на те, щоб у них пройти весь світ. Поряд автоматники. Біля самого борту — дев’ять смугастих роб — дев’ять його товаришів. Усі вони працювали на підземному заводі. Ластовиння на кощавих волохатих руках гестапівця нагадує краплини запеченої крові. Гестапівець підняв руку: "Фойер!" Дві автоматні черги як одна. Дев’ять попадали у воду як один. Гестапівець обернувся, плюнув у трюм. Арсен знову сіпнувся у кріслі. Він бачив лице Франца Мурке, ні, лице Рудольфа. Але той якимось дивом його не помітив, мабуть тому, що розстрілювали проти сонця. Важкі кроки по палубі. Ось їх уже не чути. Він висунувся з люка. Поранене сонце підкочувалося до обрію, заливало море кров’ю.

Арсен нарешті знайшов у собі сили вимкнути тумблер. Він не міг навіть поворухнутися. Батько колись розповідав, що втік із полону на швейцарському судні, яке в Ростоку брало вугілля. Швейцарці виявили його у відкритому морі, а потім здали в радянське консульство. Він іще очунював у госпіталі, коли закінчилася війна. Арсен відчув раптом, що наливається силою. Тіло вже не пекло, начебто з нього стягли кропив’яну сорочку. Він щойно перегорнув книгу свого тридцятирічного життя, з останньої сторінки до першої, й криваві сторінки батькової книги. Прочитав найемоційніші місця. Зараз його книгу слід відкрити знову на останній сторінці, аби продовжувати писати далі. Але чомусь лячно розплющувати очі, бо одразу побачить Рудольфове обличчя. Він чує неспокійний подих. Що йому сказати? Що його батько був катом? Арсен нарікав на випадок, який колись, дуже давно, звів їхніх батьків, а потім і їх. Правда, зовсім у іншій якості. Рудольф для нього більше ніж

друг. Вони з ним одна людина на дві голови й чотири руки. За десять років Арсен не помітив у Рудольфові навіть тіні нещирості. Як же діяти? Раптом відчув: його плече обережно стискає кощава рука. В тому потискові нетерпіння й тривога. Арсен розплющив очі й відсахнувся: перед ним усе те ж лице. Тільки без гадючої посмішки. "Ну, як?" — питали Рудольфові очі. Мабуть, Рудольф не помітив на обличчі Арсена виразу жаху, який примусив би його відсахнутись. Він терпляче очікував.

— Добре, — витиснув із себе Арсен. Він одвів погляд. — Усе добре. Чудовий експеримент. Клич хірурга та вимикай апаратуру.

Рудольф зняв трубку. Попрохав хірурга зайти. Потому сів до столу, затягся сигарою, що до того чаділа в попільничці-раковині. Він був блідий. Арсен скосив очі в його бік:

— Чому ти не вимикаєш апаратуру?

— Навіщо? Адже я сяду зараз на твоє місце...

— Послухай, Рудольфе... — Арсен хотів сказати, що дослід не варто повторювати, бо не має гарантії, чи він пройде вдало і для Рудольфа.

Рудольф насторожено чекав.

— Розумієш... — почав Арсен. — Весь час, поки проходив експеримент, я відчував поколювання в скронях. Воно чимдалі сильнішало. Я тому й припинив дослід. Певно, щось із регулятором подразнювача.

Рудольфові очі сторожко дивилися спідлоба, немовби дорікаючи за брехню.

— ...Треба все переглянути. Зробити нову настройку.

Зайшов хірург. Він був у білому, як і належить лікареві.

— Все о’кей? — запитав, розкриваючи на столі валізу. — А от палити тут не слід було, — кинув прикрий погляд на Рудольфа.

Арсен усе ще сидів у кріслі. На скронях, в тому місці, де було вживлено два дротики, біліли кружечки пластиру. Коло одного з них бура пляма від йоду. В кімнаті запах йоду й ефіру. Рудольф вийшов разом із хірургом. Сказав, що зараз повернеться, і вони підуть обідати...

— Гай, гай... Я відчував, що так буде. — Кіпер докірливо хитав головою.

Арсен сидів, похнюпившись, у всьому винен він. Чому одразу, коли вийшли Рудольф із хірургом, не здогадався щось відкрутити, зламати, аби тільки не дати Рудольфові скористатися з апаратури. Той, звісно, не повірив балачкам про біль у скронях. Він домовився з хірургом, що проведе дослід над собою наступного дня, за дві години до початку роботи в інституті... У Арсена перед очима все ще стояла картина, яку він побачив годину тому, коли прийшов до лабораторії. Скажено тріщали лічильники, миготіли вічками індикатори. Рудольф, розпластаний на підлозі, уткнувся лицем у килимок. Усе сталося щонайбільше п’ять хвилин тому. Арсен схопив трубку, набрав номер кімнати хірурга. Той миттю прибіг, блідий, як крейда. Він сказав, що Рудольф його прохав прийти о сьомій ранку, аби вживити йому електроди...

— Ви певні, Арсене, що з апаратурою було все гаразд? — запитав професор.

— Абсолютно певен.

— Ні в чому не можна бути абсолютно певним, — зауважив професор дерев’яним голосом. — Що сказав лікар?

— Лікар нічого не міг сказати. Рудольф усе ще непритомний.

— Але жити? Жити він буде?

— Лікар нічого не міг сказати, — повторив Арсен.

Вони сиділи мовчки, мабуть, із півгодини. Просто сиділи, Арсен, похнюпившись, професор, відхилившись на спинку крісла, стуливши повіки. Кіперове обличчя здавалося витесаним із сірого молдавського вапняку.

Дзеленькнув телефон. Професор якось боязко зняв трубку.

— Слухаю... Так, це сталося в моєму відділі... Поки що невідомо. Він непритомний. Очікую на повідомлення з лікарні.

На тому боці кричали, навіть Арсен чув роздратований голос. Він упізнав голос директора.

— Вже... Всі знають... — Кіпер не встиг одвести руку, як знову дзеленькнуло.

— Так, це я. — Він закрив рукою мікрофон. — Західнонімецький журналіст. Вимагає аудієнції. — Знову в трубку: — Телефонуйте, будь ласка, після обіду. Зараз іще нічого не відомо.

...Арсен якимось шостим чуттям відгадав: дзвонять із лікарні. Він весь напружився, ніби очікував на вирок самому собі.

— Що? Прийшов до тями? — Професорів голос був скоріше стомленим, аніж нетерплячим. — Сильний нервовий струс? А жити він буде? Отже, буде? Але що, що? Ви сказали, всі ознаки божевілля...

У Арсена раптом поповзли перед очима жовтогарячі й червоні кола. Йому здалося, що він сам божеволіє. Професор іще довго розмовляв з лікарем, але Арсен більше нічого не чув. "Рудольфові довелося стати на місце батька. Він не витримав. Певне, від того збожеволів і Брайт. Адже той був колись у каральному корпусі..."